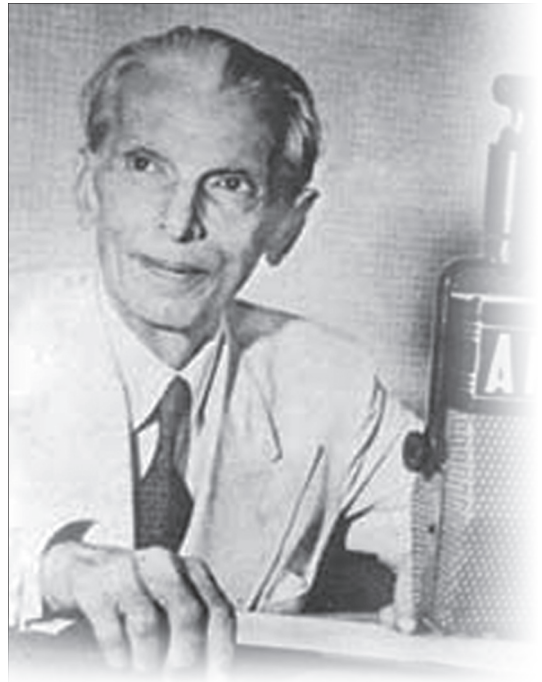

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

О.А. Борділовська

МУХАММЕД АЛІ ДЖИННА – ФУНДАТОР ПАКИСТАНУ

*Я ніколи не думав,
що це станеться.
Я ніколи не очікував,
що побачу Пакистан
за своє життя.
М.А. Джинна*

14 СЕРПНЯ 2007 року Республіка Пакистан – держава мусульман Південної Азії – відсвяткувала 60-річний ювілей своєї незалежності. Опівночі, з початком нового дня – 15 серпня – такий самий ювілей почали святкувати понад 1 мільярд громадян Республіки Індії, серед яких – приблизно стільки ж мусульман, як у сусідньому Пакистані. Взагалі, дата мала бути однаковою, адже незалежність країни здобули одночасно, ця розбіжність – лише показовий приклад суперечностей, які із самого початку лягли в основу надзвичайно складних відносин між сусідами. Мабуть, проблема поділу колишньої Британської Індії і створення на її території двох суверенних держав ще тривалий час буде предметом жорстких дебатів серед вчених та державних діячів. Відомо, що пакистанські та індійські історики і політики зазвичай дотримуються двох абсолютно протилежних точок зору на проблему, не збігаються погляди на цей історичний факт і у фахівців інших країн, зокрема – представників Великої Британії, яка була третьою активною стороною процесу. Але, як би не ставилися до цього історичного феномену, точку зору якої б сторони не вважали більш прийнятною для його пояснення чи навіть виправдання, незаперечним фактом слід визнати таке: за подіями, які призвели до поділу 1947 року, стояли не лише історичні чинники, а й реальні персонажі. Роль великих особистостей

в історичних подіях можна простежити на прикладі видатних політичних діячів, і якщо для Індії немає більш визнаного лідера, ніж М.К. Ганді, то для Пакистану таким самим «батьком нації», безперечно, був Мухаммед Алі Джинна. Для мільйонів мусульман колишньої Британської Індії він став уособленням мрій про власну державу, яка забезпечила б їм гідне життя – соціально-економічне та релігійно-духовне.

Отже, обрана тема є не просто даниною пам'яті відомій історичній особі, вона пов'язана з подіями, які змінили долю великого субконтиненту і які й досі недостатньо висвітлені, принаймні в Україні. Відзначивши вже 60-ту річницю незалежності двох найбільших держав Південної Азії, ми розуміємо, що обидві країни довели своє право на існування. Але ж відомо, що деякі проблеми (наприклад, кашмірська) протягом цих 60 років залишаються невирішеними, а міждержавні стосунки перебувають зовсім не на бажаному рівні. Черговий раз у ювілей незалежності в обох країнах згадували засновників державності, але в Україні набагато більше відомі імена М.К. Ганді та Дж. Неру, а от про діяльність пакистанських лідерів, і М.А. Джинни зокрема, майже зовсім не згадується. Деякі аспекти цієї наукової проблеми частково розглянуті в окремих

статтях автора*. Набагато більше уваги цій проблематиці приділено в дослідженнях російських сходознавців – В.П. Кашина, Т.Л. Шаумян, О.В. Плешова, В.Н. Москаленка, В.Я. Белокреницького. Слід відзначити, що в російській індологічній школі вже давно серйозно досліджуються питання про вплив видатних особистостей на історичні події, з одного боку, і визначальні фактори щодо формування політичних поглядів цих дійових осіб – з іншого. Так само велика увага приділяється вивченню автобіографічних даних та історичній спадщині видатних політичних діячів в історичній традиції Південної Азії, як в Індії, так і Пакистані. Проте ці дослідження вимагають дуже обережного використання з причини упередженості та ідеологічного забарвлення, про що вже йшлося вище. Більш об'єктивними є праці західних вчених, зокрема Г. Боліто та С. Уолперта, дослідників біографії А.М. Джинни. Проте ці праці не є доступними для широкого наукового загалу, і в Україні традиційно превалює «індійський погляд» на події 1947 року і на діяльність першого лідера Пакистану М.А. Джинни. Тож *метою цього дослідження* є передусім намагання дещо по-іншому розставити акценти та простежити формування суспільно-політичних поглядів «батька пакистанської нації», а також показати нерозривний зв'язок між діяльністю представників різних течій національно-визвольного руху на Індійському субконтиненті та розглянути історичні наслідки цієї діяльності.

Вперше мрії про створення держави мусульман Південної Індії знайшли своє чітке визначення в «ідеї Пакистану», що з'явилася на початку 30-х років ХХ ст. серед індійських емігрантів-мусульман у Британії, студентів Кембриджа. **Пакистан** – слово спільне для мов урду та фарсі, що означає «земля чистих», тобто – справжніх мусульман. Проте ця назва має й інше походження, оскільки складається з початкових літер назв тих територій, які мали, за задумом авторів цієї ідеї, увійти до його складу:

* Див., напр.: «Міжнародний аспект Кашмірської проблеми» // Вісник КНУ. Історія. №59–60. – К., 2002; Етнічний фактор у зовнішній політиці Ісламської Республіки Пакистан // Вісник КНУ. Міжнародні відносини. №29–30. 2004.

Панджаб, Афганістан (Північно-західна прикордонна провінція), Кашмір, Іран (провінція), Сінд і Тохаристан (Белуджистан). Таким бачив майбутній склад держави мусульман і творець *теорії двох націй* М.А. Джинна. Нагадаємо, що згідно з цією теорією на території Британської Індії мали бути створені дві незалежні держави за релігійною ознакою, при цьому до Пакистану долучалися всі території, де більшість населення становили послідовники ісламу. Щоправда, ця концепція з'явилася не одразу, на початку своєї діяльності Джинна, як активний діяч національно-визвольного руху, висував лише гасла боротьби за незалежність від британських колонізаторів, але при цьому особливу увагу приділяв захисту прав мусульманського населення Індії.

Декілька слів про походження майбутнього засновника нової держави. Він народився 25 грудня 1876 року в Карачі, в родині доволі заможних купців. Його предки мешкали у західноіндійському князівстві Катхіявар, батько переїхав до Карачі незадовго до народження сина. Мохаммед Алі був первістком і залишився улюбленцем батьків, які мали загалом семеро дітей – трьох синів і чотирьох дочок. Хлопчик народився слабким і надто тендітним, задля поліпшення його майбутньої долі мати здійснила подорож до рідних місць, де була могила відомого суфія Піра Хассана, який свого часу приніс з Ірану до Індії вчення *ісмаїлізму*, однієї з найпоширеніших течій *шиїзму* [Al-lana 1990, 229]. Зазначимо, що родини обох батьків Джинни були *ісмаїлітами*, а саме прихильниками напрямку *ходжа*, у цій традиції було виховано й дітей. Почав навчатися Мухаммед Алі у Сінді, в медресе, а потім батько за порадою англійських друзів вирішив відправити талановитого хлопця до метрополії, де Мухаммед Алі здобував юридичну освіту у престижному коледжі Лінкольнз-Інн у Лондоні. Напередодні далекої подорожі 16-річного юнака одружили із 14-річною дівчиною з родини *ходжа*, яка залишилася чекати на чоловіка в родині його батьків. Проте через два роки молода дружина померла, а невдовзі Мухаммед Алі втратив і матір, яку дуже любив. У цьому ж, 1895, році у 18-річному віці він отримав диплом і став чи не наймолодшим адвокатом в Індії. В Карачі він повернувся у 1896 р., але вирішив покинути місто, з яким його

пов'язували сумні спогади, і переїхав до Бомбея, де й розпочалася його справді блискуча професійна, а згодом і політична кар'єра. До сорока років він залишався одинаком, вдруге одружився у 1918 році, і це вже був шлюб за власним вибором, з кохання: його друга дружина Раттанбаї походила з родини парсів, але перед весіллям прийняла іслам. На жаль, щасливе сімейне життя тривало лише 10 років: у 1928 році Раттанбаї померла; у подружжя була єдина донька Діна [Аліана 1990, 238–239].

Суспільно-політичні погляди Джинни змінювалися поступово, їхня еволюція доволі цікава та показова: від щирого послідовника або, за словами Сароджині Найдю, «посланця індусько-мусульманської єдності» до фундатора нової ісламської держави.

Початок його політичної кар'єри пов'язаний із піднесенням націоналізму, рухом за здобуття *пурна сварадж* – повної незалежності від британських колонізаторів. Він перебував під впливом таких відомих громадських діячів, як Г.К. Гокхале, Дадабгаї Наороджі, Сурендранатх Баннерджі, і вірив у необхідність єдності

індусів та мусульман як запоруку досягнення спільної мети – позбавлення від колоніального ярма. З іншого боку, М.А. Джинна завжди вважав, що тільки іслам, як релігія та певний соціально-правовий кодекс, зможе ідейно забезпечити належний рівень існування мусульман Південноазійського континенту. В цьому його надихали ідеї та погляди видатних мусульманських діячів: М. Ікбала, Сайіда Ахмад Хана, Ага Хана.

У літературі досить часто трапляються зауваження щодо активної діяльності Джин-

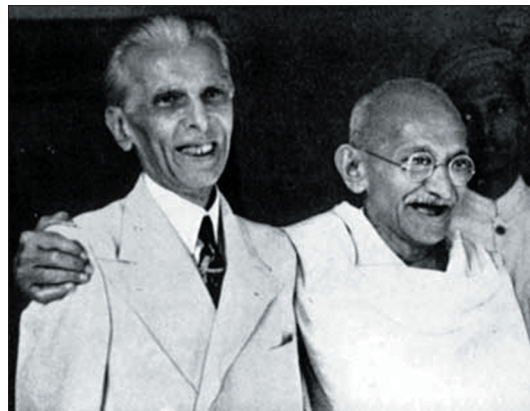
Юний Джинна

ни з фундації власної політичної сили, проте це не відповідає дійсності. Слід зазначити, що заснування Мусульманської ліги (1906 р.) було справді визначною подією для індійських мусульман, адже ніколи до цього моменту вони не мали власної політичної організації. Але Джинна в цей час був членом ІНК (Індійського національного конгресу) і навіть був присутній на відомій сесії Конгресу в Калькутті в цьому ж році як особистий секретар Дадабгаї Наороджі, якого тоді було обрано головою партії.

Насправді ж ідеї щодо необхідності створення «мусульманської партії» Індостану з'явилися невдовзі після створення Конгресу, у 80-ті роки XIX ст., оскільки ця партія, незважаючи на проголошення секулярних ідей, сприймалася як налаштована

здебільшого на задоволення ідейних потреб індусів. Біля витоків політичного об'єднання мусульман стояв видатний суспільний реформатор Сайід Ахмад Хан. Саме він у 80–90-х рр. XIX ст. вперше спробував довести, що в індійському соціумі існує велика окрема мусульманська спільнота, духовні настанови якої

він спробував пропагувати на новому рівні, використовуючи, зокрема, засоби масової інформації колоніальної влади [Bose 1999, 168]. Він намагався поєднати новітню наукову думку з ісламом, прагнув зробити якомога більше для розвитку освіти серед мусульманської спільноти і був переконаний у тому, що це можливо лише за умов тісного співробітництва з англійською адміністрацією. Сайід Ахмад Хан здобув чи не найбільшу славу як засновник коледжу у місті Алігарх, який згодом перетворився

М.А. Джинна з М. Ганді. 1944 р.

на університет і став одним із провідних освітніх закладів Індії, популярним серед мусульман багатьох країн. Він не був релігійним сепаратистом, проте діяльність Конгресу піддавав жорсткій критиці, передусім за його агресивність та відсутність поміркованості щодо влади. Він чи не вперше порушив питання про необхідність зростання політичної самосвідомості мусульман у нову епоху, адже, за його словами, «на новому політичному марші індуци мають більше батальйонів» [Kesavan 2001, 8]. Можна вважати, що його діяльність певною мірою підготувала ґрунт для розвитку мусульманської суспільно-політичної думки в Індії і справила у майбутньому великий вплив на формування *теорії двох націй* та її прийняття значною кількістю індійського населення, що сповідувало іслам.

Так само визначною була діяльність його послідовника Ага Хана, який втілював у життя мрію Сайіда Ахмад Хана: заснував «інтелектуальний центр» мусульман в Алігарху та став одним із фундаторів Мусульманської ліги – партії, яка брала на себе повноваження захищати права індійських мусульман. Ага Хан III був майже однолітком Джинни, його юність теж припала на часи піднесення національно-визвольного руху. Авторитет його був визначальним ще й тому, що він походив з відомої в усьому ісламському світі родини, багато представників якої залишили свій слід в історії, оскільки були духовними лідерами общини *ісмаїлітів*. Він розвинув ідеї Сайіда Ахмад Хана, стверджуючи, що мусульмани – не просто релігійна меншина, а велика спільнота, яка має власні цінності та інтереси і може розцінюватися як окрема нація. Саме його наполеглива активність призвела до заснування, за певної підтримки колоніальної влади, в останні дні 1906 року у місті Дакка партії Мусульманська ліга, першим президентом якої він і став. Його діяльність і співпраця з владою певним чином вплинули на проведення в Індії реформи Морлі – Мінто у 1909 році, яка заклала основи нової виборчої системи – по окремих куріях для індусів і мусульман. Ага Хан власним авторитетом надихнув дуже розрізнену мусульманську спільноту на об'єднання у єдине ціле, використовуючи свою освіту, блискучі здібності і бажання працювати для

одновірців. Безперечно, він був видатною особистістю, але згодом його кар'єра набула іншого напрямку: у 1932 році він став представником Індії у Лізі Націй і через 5 років одностайно був обраний її президентом (першим, хто мав азійське походження). Під час II світової війни він перебував здебільшого у Швейцарії, щиро вітав створення Пакистану й високо оцінював діяльність його фундатора, Джинни, якого він пережив на 10 років [Allana 1990, 266].

Здобутки та ідеї усіх своїх вчителів та соратників Джинна використав якнайкраще, врешті-решт, саме він створив необхідну атмосферу серед індійської мусульманської общини і згодом спромігся перетворити *теорію двох націй* на справжню ідеологічну платформу партії Мусульманська ліга: «Якщо в МЛ й не було своєї ідеології та соціально-економічної програми, теорія двох націй взяла на себе їхні функції, і таке становище збереглося надалі» [Mathur 1994, 37].

Еволюція політичних поглядів М.А. Джинни відбувалася поступово, відповідно до зміни ситуації у національно-визвольному русі країни загалом, її можна вважати навіть природною, якщо врахувати те, що він був націоналістом і мусульманином водночас. До того ж Джинна був юристом найвищого ґатунку, який завжди орієнтувався на пріоритет права, а *шаріат* вважав одним з найкращих здобутків світової юриспруденції. Першим фактором на шляху подальшого конфесійного роз'єднання країни можна вважати згадані реформи Морлі – Мінто, які започаткували вибори по окремих куріях. Адже відомо, що Мусульманська ліга «повністю ототожнювала себе з вимогою окремого представництва у виборчих органах, на всіх рівнях, місцевих, районних, муніципальних та центральних» [Mathur 1994, 19]. Колоніальна влада і нова партія, створена за її моральної підтримки з метою зменшити амбіції ІНК, повністю порозумілися у цьому питанні. Джинна палко пропагував такі зміни у виборчому законодавстві, стверджуючи при цьому, що майбутнє країни залежить від співпраці, доброї волі та згоди двох братських спільнот – індуської та мусульманської. Коли у 1912 році Ага Хан відійшов від керівництва Лігою, її лідери звернулися до Джинни з проханням приєднатися до цієї партії, тим більше що перед тим його неодноразово запрошували

як гостя брати участь у засіданнях партійної ради. У 1913 році він погодився стати членом Ліги на умовах збереження лояльності до Конгресу. Намагаючись стати певним містком між двома основними політичними силами країни, у грудні того ж року Джинна виступив із блискучою промовою на сесії ІНК у рідному Карачі, в якій не було іншого гасла, крім єднання у спільній боротьбі проти колонізаторів [Allana 1990, 234].

Естет, знавець законів і прихильник виключно правових норм, Джинна не зміг пізніше сприйняти деякі методи боротьби М. Ганді, хоча певний час поділяв його основні ідеї. Взагалі, ці два лідери мають набагато більше спільного, ніж іноді вважається, вони належали до одного покоління, їм довелося жити в часи найбільших за всю історію Індії політичних перетворень. Обидва мають західноіндійське походження, їхні пращури займалися торгівлею. Обидва вчилися за кордоном і здобули юридичну освіту. Обидва повернулися на батьківщину переконаними націоналістами, і навіть їхній вихід на політичну арену відбувся майже одночасно: з початку 1914 року ім'я Джинни вже пов'язується передусім із діяльністю Мусульманської ліги, в цьому ж році Мохамдас Карамчанд Ганді повертається до Індії з Південної Африки, де розпочинав свою адвокатську практику і де вперше запропонував свій метод ненасильницького опору та ідею *сатьяграхи* – «завзятість в істині». В цьому ж році відбулася їхня перша зустріч. Обидва мали величезний вплив на маси, мріяли про незалежність від колонізаторів та забезпечення населення необхідними правами. Відомо, що обидва лідери пішли з життя у 1948 році, тобто через рік після здобуття незалежності. Проте М.А. Джинна помер від хвороби з відчуттям виконаного життєвого обов'язку, як лідер нової держави, натомість М.К. Ганді, який найбільше в світі зробив для розповсюдження ідей ненасилля, був убитий релігійним фанатиком, а перед тим відійшов від політичного життя і перебував у повному розпачі з приводу розділу країни, численних конфесійних суперечок та жахливого кровопролиття.

За життя двох лідерів різнили також манери та духовні погляди. Джинна був вишуканим джентльменом, витонченим, з чудовими манерами. Він надавав перевагу європейським костюмам і лише в останнє

десятиріччя свого життя почав вбиратися у традиційний мусульманський одяг (довгий френч та капелюх із каракулю – «шапку Джинни»). За спогадами його друзів, важко було знайти в усьому Бомбеї іншого настільки бездоганно вдягнутого, з гарною зовнішністю чоловіка, і багато англійських чиновників, навіть віце-королі, які мали з ним справу, зазначали, що він – «найкраще вбраний джентльмен з усіх, кого зустрічали в Індії» [Allana 1990, 232]. Ганді ж, як відомо, був прихильником якомога простішого способу життя, близького традиційним індусам, вдягався у домоткане *дгомі*. Перший мав природну схильність до юриспруденції, другий завжди більше керувався не знаннями та законами, а серцем та відчуттям справедливості. Цікаву характеристику двом визначним особистостям дав їхній молодший колега Дж. Неру. Про Джинну він писав так: «Його поважають, проте тримаються на відстані, його швидше бояться, ніж люблять... Він відомий як адвокат-практик, як тактик, який вважає, що використовує протиріччя між індійським націоналізмом і англійською владою» [Неру 1989, 177]. Особистий характер Ганді був змальований у такий спосіб: «Ганді не спустився зверху, здавалося, він вийшов з мільйонних мас індійців, він говорив їхньою мовою і приділяв їм та їхньому жахливому становищу всю свою увагу... Я не знаю людини, більш правдивої за Ганді. То небезпечна якість для політичного діяча, адже він розкриває свою душу і дозволяє людям бачити формування своїх поглядів» [Неру 1989, 125]. Обидва лідери змінили, зрештою, долю країни, своє життя обидва вони присвятили, хай би там що, служінню рідному народові, ось тільки шляхи їхні поступово все більше розходилися.

Безперечно, на момент залучення Джинни до керування партією та його ідейного розриву з ІНК Мусульманська ліга виконала необхідну консолідуючу роль: з невеликої партії представників мусульманської верхівки вона поступово перетворилася на організацію, яка взяла на себе повноваження представництва мусульман Індостану. Прихід Джинни теж відіграв значну роль, адже, за словами Неру, «М.А. Джинна був більш освіченою людиною, ніж більшість його колег із Мусульманської ліги. Безумовно, він був на голову вищим за них і

тому став незамінним керівником» [Неру 1989, 176]. На початку 20-х років М. Ганді розпочав кампанію громадянської непокорі, його підтримали широкі маси населення, передусім – індуського. Тоді ж Джинна остаточно перервав свою діяльність в ІНК – після жовтневої 1920 року сесії Конгресу в Нагпурі, на якій саме Ганді виголосив резолюцію про непокору та неспівробітництво з колоніальною владою. Відповідно до поглиблення ідейних протиріч з ІНК змінювалася й ідейна платформа Ліги. У 1929 р. М.А. Джинна обнародував програму із 14 пунктів, у якій, зокрема, наголошувалося на тому, що у майбутній Індійській федерації жоден уряд – як центральний, так і місцевий – не може бути створений без надання $\frac{1}{3}$ посад мусульманам. Відтоді Ганді і Джинна йдуть до незалежності різними шляхами.

Про поділ країни тоді ще не йшлося, але протягом наступних десятиріч ситуація продовжувала загострюватися. На сесії Мусульманської ліги в Аллахабаді у 1930 році відомий поет та громадський діяч М. Ікбал вперше заявив, що волів би бачити у складі Індійської федерації ісламську державу, яка б об'єднала Панджаб, Північно-Західну прикордонну провінцію, Сінд та Белуджистан, при цьому він не заперечував можливість відокремлення від Панджабу декількох індуських дистриктів [Кашин 2003, 167]. Двічі, у 1932-му та 1937 рр., Ліга фактично програла вибори до центральних та провінційних законодавчих зборів, що поглибило конфлікт з ІНК та призвело до формулювання більш жорсткої політичної платформи Ліги. Відтепер два основних програмних пункти партії полягали у необхідності створення незалежного Пакистану та ствердженні, що тільки Ліга спроможна захистити права індійських мусульман. З 1934 року Джинна був незмінним керівником партії, він мав справді непохитний авторитет серед партійних соратників і користувався беззаперечною довірою більшості мусульманської общини. Кількість його прихильників 1937–39 рр. збільшилася ще й через певне розчарування мусульман тих провінцій, де уряд очолювали конгресисти: ІНК звинувачували у відсутності лояльності щодо мусульман, які все більше починали боятися встановлення «індуського

правління» і, натомість, схилилися до «ідеї Пакистану».

З початком II світової війни британська влада все більше брала до уваги діяльність М.А. Джинни, і саме англійці, на думку більшості індійських дослідників, сприяли його подальшому утвердженню як політичного лідера. Проте деякі кроки Індійського національного конгресу, як бачимо, теж значною мірою грали на користь партії Джинни. Восени 1939 року керівництво ІНК відмовилося підтримати військові заходи Великої Британії та оголосило про саморозпуск восьми з одинадцяти конгресистських провінційних урядів. Джинна щиро радів з цього приводу і навіть організував наприкінці 1939 року «День звільнення від влади індусів» [Белокреницький 2005, 77]. Остаточно політичний курс Мусульманської ліги був визначений Лахорською декларацією 1940 р.: «*Пакистан зіндабад!*» – «*Хай живе Пакистан!*» Вона була прийнята під час проведення чергової сесії Ліги, виступаючи на якій Джинна зазначив: «Жодна сила у світі не зможе зупинити створення Пакистану» [Bolitho 1981, 129]. Нагадаємо, на той час йому виповнилося 64 роки.

Щоправда, умови створення Пакистану не були тоді чітко визначені. Деякі дослідники взагалі вважають, що Лахорська декларація швидше була проявом «повстання проти статусу меншини, який відкидав мусульман до ролі Попелюшки...» [Bose 1999, 176]. Але вже через два роки на сесії Ліги в Мадрасі Джинна добився змін у програмі організації – до неї було включено статтю про поділ Індії за релігійною ознакою, згідно з *теорією двох націй* [Черешнева 2003, 158–159]. Фактично з цього часу питання поділу країни стає одним з найгостріших у політичному житті Індії, а гасла Пакистану – надзвичайно популярними серед різних прошарків мусульманського населення, зростає і популярність Мусульманської ліги, чому об'єктивно сприяли масові репресії членів Індійського національного конгресу після проведення ним у серпні 1942 р. кампанії «Залиште Індію!». У свою чергу, у грудні 1943 року, під час проведення сесії МЛ в Карачі, було висунуте інше гасло: «Розділіть Індію та залиште її!»

До закінчення II світової війни Мусульманська ліга ще більше посилила свої позиції (за період із серпня 1942 року й до кінця

війни кількість членів МЛ збільшилася приблизно на 2 мільйони), в той час як багато видатних діячів ІНК перебувало у цей період у в'язницях. Навесні 1944 року за станом здоров'я був звільнений лідер національно-визвольного руху М.К. Ганді. Занепокоєний активізацією діяльності Ліги, він запропонував Джинні розпочати діалог. До процесу підключилася й англійська влада, яка не бажала втрачати політичну ініціативу. Центральною темою листування та серії переговорів 1944 року стала *теорія двох націй* та майбутній поділ країни за релігійною ознакою, найактивнішим противником чого був Ганді. Проте переговори закінчилися провалом, оскільки ніхто не йшов на поступки. Джинна, зокрема, наполягав на тому, щоб Конгрес остаточно визнав формулу Пакистану до здобуття незалежності [Антонова 1973, 461].

Останньою спробою вирішити всі нагальні питання шляхом переговорів стала конференція в Сімлі у червні 1945 року, на якій віце-король Уейвелл ознайомив запрошених ним представників основних політичних сил з новими пропозиціями свого уряду. До участі в конференції від ІНК були запрошені М. Ганді, Дж. Неру, В. Патель, а також Маулана Абул Калам Азад; Джинна очолив делегацію Ліги. Сторони знов не дійшли згоди, оскільки мали протилежні підходи до умов формування тимчасового, перехідного уряду. Зокрема, Джинна заявив, що не може допустити до участі в цьому уряді мусульман, які не були б членами МЛ [Дьяков 1952, 60].

Кінець II світової війни, як відомо, сприяв подальшій активізації антиколоніальної боротьби в Індії, отже, питання про майбутнє країни постало з надзвичайною гостротою, і всі основні політичні гравці добре це усвідомлювали. Вибори 1945–46 рр. Мусульманська ліга виграла й отримала усі передбачені для мусульман місця у центральній асамблеї, а також 75% з усіх місць за мусульманською квотою у провінційних законодавчих зборах. Джинна зміцнив свої позиції та нарощував активність, і невдовзі навіть Дж. Неру погодився на створення, за певних умов, окремої держави для мусульман Південної Азії, оскільки іншого виходу вже не залишилося. У квітні 1947 р. він зазначив: «Мусульманська ліга може отримати

Пакистан... Але за умов, що вони не забиратимуть тих частин Індії, які не хочуть приєднуватися до Пакистану» [Edwards 1963, 152].

Єдиним індійським політиком, хто не змінив свої погляди, залишився М. Ганді, і коли питання незалежності вже постало на порядку денному, він, здавалося, втратив до нього інтерес, був повністю розчарований, передусім тому, що в країні загострилися міжконфесійні протиріччя і розпочалися погроми та сутички. Лише так звана «Велика Калькутська різанина» у серпні 1946 року спричинила загибель декількох тисяч мусульман та індусів. Стосунки між общинами швидко погіршувалися й в інших регіонах, зокрема у сусідньому з Бенгалією Біхарі, а також в Теленгані, та над усе – в Панджабі. Значно збільшилася активність, на тлі антимусульманських настроїв, деяких індуських комуналістських організацій, зокрема *Гінду Маха Сабхи*, яка виступила за розділ Панджабу та Бенгалії за принципом релігійної більшості. Натомість мусульманські спільноти цих двох провінцій наполягали на збереженні їхньої цілісності.

20 лютого 1947 року британський прем'єр-міністр К. Еттли оголосив, що англійці залишать Індію не пізніше 30 червня 1948 року. Наближався фінал п'єси, у якій було так багато основних дійових осіб.

Як вже зазначалося, події останніх років у Британській Індії і сам поділ країни й по сьогодні по-різному оцінюються істориками, так само по-різному тлумачилися вони й тоді. Зокрема, Дж. Неру з приводу розділу писав таке: «То, безумовно, наша провина, і ми маємо нести відповідальність за свої помилки. Проте я не можу вибачити англійській владі свідомого сприяння розколу Індії. Усі інші нещастя минуться, а це лихо буде гризти нас набагато довше» [Неру 1989, 409]. У британській історіографії панує інший настрій, зазвичай йдеться про те, що провідні політичні сили всередині самої Індії не змогли домовитися між собою, що й зробило розкол неминучим, а відповідальність за події і справді лягла на британців. Колишній службовець британської колоніальної влади М. Едвардс у своєму аналізі подій тих часів відзначав, що фактично Індія була поділена між Конгресом та Лігою: «Мусульманська ліга не дуже переймалася розробкою детальної передви-

борчої програми... Для Ліги існувало лише 2 робочих питання – Пакистан і доказ того, що МЛ є єдиною організацією, спроможною говорити від мусульман Індії... Більшість у Конгресі не була готова до компромісу з Мусульманською лігою» [Edwards 1963, 98]. Відомо, що серед лідерів ІНК також не було згоди, напередодні отримання від британців влади над країною точилася боротьба між різними угрупованнями, і деякі партійні керманічі, зокрема В. Патель, схилилися до проведення розділу якнайшвидше. Поспішав і лорд Л. Маунтбеттен, останній віце-король, який мав чіткі вказівки від уряду щодо передання влади до червня 1948 року – у єдиній чи роз'єднаній Індії. Врешті-решт, за словами Едварда, «не було жодної альтернативи, яка могла би твердо гарантувати мир, і Джинна, Неру та віце-король не були фінальними арбітрами...» [Edwards 1963, 157].

Можна стверджувати, що не лише вкрай складні історичні обставини, а й наполеглива діяльність видатної особистості, якою був Джинна, великою мірою вирішила подальшу долю мільйонів мешканців субконтиненту. Провідний російський фахівець з історії Пакистану В.Я. Белокреницький з цього приводу слушно зазначив: «Особливо великим був його внесок на заключному етапі реалізації ідеї «двох націй». Саме він своєю наполегливістю, навіть впертістю та небажанням домовлятися, змусив і англійців, які не хотіли поділу, й лідерів Індійського національного конгресу погодитися на нього, а також на термінове визнання повної незалежності двох домініонів...» [Белокреницький 2005, 77]. 3 червня 1947-го був оголошений так званий «План Маунтбеттена», який став основою для нової політичної карти Південної Азії і остаточно затвердив розділ колишньої колонії Британської імперії на дві країни за релігійною ознакою. Зазначимо, що це сталося, незважаючи на досить близькі стосунки Дж. Неру з Л. Маунтбеттеном та на певну антипатію останнього до Джинни, з яким вони були абсолютно різні – за віком та вдачею. Джинна, на відміну від Неру, не підпав під шарм останнього британського віце-короля, він не довіряв йому, так само, як усім іншим англійцям, до того ж він вважав, що лорд Маунтбеттен налаштований проконгресистськи. Відповідно, й віце-король не

був прихильний до Джинни, що продемонструвала їхня зустріч 2 червня 1947 року, напередодні оголошення плану, з яким лідер Мусульманської ліги змушений був погодитися, попри своє незадоволення з приводу майбутнього розділу Панджабу.

Ще раз слід наголосити, що, незважаючи на всі складнощі, Джинна спромігся втілити в життя свою ідею. Безперечно, він був не просто талановитим юристом, він став блискучим політиком, справжнім стратегом. Джинна мав для цього усе необхідне – освіту, зв'язки, досвід, характер, вміння спілкуватися. До того ж він добре знався на людській психології, чудово розумів, що таке релігійні почуття, і вчасно відновив традиційне для мусульман гасло: «Іслам у небезпеці». Складну ситуацію Джинна розв'язав передусім на свою користь; він чудово знав, що серед лідерів ІНК не було єдності, а також скористався тим, що англійці поспішали залишити країну, аби не відповідати за криваві міжконфесійні сутички і погроми, які стрімко ширилися. Нарешті, Джинна керувався у своїх діях тим, що релігійні почуття є одним із найсильніших факторів людської свідомості. При цьому його власні стосунки з релігією «не мали нічого спільного з ідеологічними переконаннями. Це був найбільш практичний шлях до мобілізації спільноти, роз'єднаної політично, проте об'єднаної релігією» [Bose 1999, 178]. Справді, саме почуття віруючих, прихильників ісламу, забезпечили головну рушійну силу створення Пакистану.

Розрахунок виявився абсолютно точним: 14 серпня 1947 року в Карачі М.А. Джинна оголосив про заснування Пакистану і прийняв присягу як його генерал-губернатор (генерал-губернатором домініону Індійський Союз став останній віце-король лорд Л. Маунтбеттен). У серпні – листопаді 1947 року до Пакистану переїхало більш ніж 5,5 млн. біженців-мусульман з Індії (на 2 мільйони більше, ніж немусульман до Індії), що тоді становило майже $\frac{1}{5}$ частину його населення [Ганковський 1995, 30]. Цей величезний людський масив отримав назву *мухаджирі*, тобто «переселенці» (до них належала й родина чинного президента Пакистану П. Муншаррафа, який народився в Делі). Саме заможна мухаджирська буржуазія та багаті

панджабські землевласники сформували правлячу еліту нової держави.

Засновник Пакистану, скоріше за все, був справжнім прихильником проведення певних демократичних реформ, відстоював ідеї рівності усіх віруючих мусульман, а також стверджував, що в країні не повинно бути соціальних бар'єрів і для представників інших конфесій. Проте в реальності демократичні процеси у новій державі майже не відбулися. Деякі дослідники взагалі розглядають створення Пакистану як результат активної діяльності Мусульманської ліги на чолі з Джинною і саме завдяки талантам останнього, що дає підстави стверджувати: «Спонтанне волевиявлення мусульман субконтиненту на користь лозунгів партії Мусульманська ліга... не було природним, органічним потягом до демократії. Це була данина харизмі та неабияким якостям Джинни як лідера» [Плешов 2000, 94]. Про певну несподіваність створення незалежної держави індійських (південноазійських мусульман) свідчать і слова самого Джинни, які взято за епіграф до нашої статті. З іншого боку, про суперечність та недосконалість *теорії двох націй* свідчать і подальші події та проблеми політичної історії Пакистану. Фактично не справдилася основна мета створення цієї держави: мусульман в Республіці Індії сьогодні мешкає навіть трохи більше, до того ж з 1971 року у Південній Азії існує ще одна мусульманська (за більшістю населення) країна – Бангладеш. Її виникнення було об'єктивно зумовлено, адже Східний і Західний Пакистан розділяла відстань у 1,5 тисячі км (через індійські території), а культурно-цивілізаційні, етнічно-лінгвістичні відмінності населення двох частин взагалі не залишали надії на подальше цілісне існування.

Заснування Пакистану спричинило жахливі людські жертви, роз'єднаними були навіть родини, і ті криваві події досі не забулися в обох країнах, що проявляється у складних стосунках навіть на психологічному рівні. До того ж релігійне питання *теорія двох націй* зовсім не вирішила, навпаки, виникнення Пакистану тільки загострило проблему. Відомий діяч Індійського національного конгресу Абуль Калам Азад з цього приводу зазначав: «В основі розділу була ворожнеча поміж індусами та мусульманами. Створення Пакистану

надало цій ворожнечі постійної, конституційно оформленої форми... і тим самим зробило її ліквідацію справою набагато складнішою» [Москаленко 2001, 37].

Не повністю справдилися й задуми щодо складу земель нової країни: розподіл території на заході Індії був проведений, як відомо, за наслідками роботи комісії С. Радкліфа і зовсім не відповідав сподіванням Джинни, який завжди вважав, що основою майбутнього Пакистану буде саме Панджаб, у повному складі. При цьому він вказував, що загальний відсоток мусульман тут загалом перевищує половину, а в західних дистриктах становить 80%, тож до останнього моменту були сподівання уникнути розділу Панджабу; він хіба що погодився на виокремлення деяких дистриктів, у яких більшість населення становили індуси та сикхи. Проте комісія Радкліфа зробила інший висновок: тільки 16 дистриктів провінції відійшли до Західного Пакистану, 13 – залишилися у складі домініону Британський Союз, до того ж оголошено це рішення було тільки 16 серпня і незалежність мешканці Панджабу святкували, фактично не знаючи, у якій саме з двох країн вони опинилися. Відомо також, що розподіл Панджабу спричинив найбільші жертви, як людські, так і матеріальні: лише за офіційними індійськими даними, під час розподілу загинуло 1 мільйон людей, а можливо, й більше. У ході кривавих погромів було зруйновано цілі квартали у містах Амрітсар, Равалпінді та Лахор. Столиця Панджабу постраждала найбільше, «Східний Париж» фактично перетворився на цвинтар, $\frac{2}{3}$ будинків були вщент зруйновані, так само й квітучі сади та фонтани, що були «обличчям» Лахора. Розподіл провінції призвів до однієї з найбільших у новітню добу людських міграцій: протягом року із Західного Панджабу перебрався до Індії 5,5 млн. індусів, сикхів та християн, а у зворотному напрямку виїхало приблизно 5,8 млн. мусульман [Кашин 2003, 181–185]. Слід також пригадати, що чи не найбільш постраждалою общиною стали сикхи, інтереси яких взагалі мало хто брав до уваги. Релігійний фактор був насправді врахований зовсім не остаточно, права представників інших, немусульманських, конфесій і надалі постійно порушувалися пакистанською владою.

Зазначимо також, що лише у 1956 році було прийнято конституцію і Пакистан став ісламською республікою, у якій нарешті генерал-губернатора змінив президент (Індія стала республікою у 1950 р.). Про дотримання демократичних норм організації суспільства взагалі годі й говорити: політична влада в Пакистані, як у центрі, так і на місцях, і досі сконцентрована в руках дуже малого прошарку населення (0,06%), характерною рисою політичного життя є періодичний прихід до влади військових (за всю історію країни було здійснено 6 військових переворотів, більша частина її існування припадає саме на правління військових, про шанобливе ставлення до яких свідчить й останній період – правління генерала П. Мушаррафа). Країна стикається з безліччю проблем в економічній та соціальній сфері, вона є однією з найменш розвинутих не лише в регіоні, а й у світі, 34% населення проживає в умовах нижче офіційної межі злиденності, постійно зростає рівень безробіття, високою залишається кількість неписьменних (45% серед чоловіків та 75% серед жінок) [Москаленко 2001, 12–13]. Стабільно високі темпи демографічного росту (близько 3% щорічно) лише поглиблюють існуючі проблеми.

Так само сумнівною виглядає концепція «єдиної пакистанської нації», яка була ледь не ядром теорії Джинни: етнічна строкатість не тільки не зникла з часів утворення незалежного Пакистану, а й спричинила нові проблеми. Населення країни складають п'ять основних (панджабці, пуштуни, синдхи, белуджі та мухаджири) та інші, менші за кількістю, етнічні спільноти, конфлікти між якими мають різні рівні прояву – від прикордонних до економічних та політичних. Певною мірою замінити етнічну приналежність мав іслам, оскільки саме релігія виконувала специфічну об'єднуючу функцію в державі. Як відомо, «вирішення» національного питання шляхом його нівеляції не приносить очікуваних результатів (в історії багато прикладів цього). Пакистанський вчений Валіз-уз-Заман зазначав із цього приводу: «Якщо араби, турки, іранці відмовляться від ісламу, араби однаково залишаться арабами, турки – турками, іранці – іранцями. Але ж ким станемо ми, якщо відмовимося від ісламу?» [Москаленко 2001, 383]. Релігійне

питання теж виявилось не таким простим, адже більшість пакистанських мусульман (77%) – суніти, проте не всі, як не був сунітом і Джинна. В історії держави неодноразовими стали згодом сунітсько-шіїтські протиріччя, аж до кривавих погромів та заборони шіїтських свят.

Ідея єдиної пакистанської нації виявилася малоспроможною ще й через мовне питання: державною мовою Пакистану є урду, але тільки 8% населення вважають її рідною.

Отже, внутрішньополітичних проблем насправді було багато, до того ж складним виявилось й зовнішньополітичне майбутнє нової держави. Від початків свого існування Пакистан намагався довести свою життєздатність, і тому його міжнародна діяльність мала досить агресивний характер, принаймні – у масштабах регіону, а сумнозвісна проблема Кашміру стала справді зручною нагодою для підтримання постійної конфронтації з більш могутнім сусідом. Претензії Індії на регіональне лідерство в Південній Азії (для чого існують усі підстави) Пакистаном не визнаються. У 1998 році до чинників, які визначають напруженість двосторонніх індійсько-пакистанських відносин та безпекову нестабільність у регіоні взагалі, додався ще один, надзвичайно вагомий, – фактичне набуття ядерного статусу після проведення відповідних ядерних випробувань. Більшість іноземних спостерігачів з цього приводу зазначають, що Пакистан у будь-якому сенсі – не суперник для Індії, ці держави – різного калібру та рівня, тому курс на досягнення військово-політичного паритету з Індією є безперспективним та згубним для країни. Чим раніше це визнають в самому Пакистані, тим кращими будуть перспективи держави на світовій арені, які багато в чому завжди будуть залежати від стосунків з Індією. Зміна стратегічного курсу і примирення (хоча б до певної міри) з великим сусідом поступово усвідомлюються представниками політичної еліти Пакистану як необхідний, життєво важливий імператив.

Підсумовуючи, зазначимо: стосунки між двома державами залишаються надзвичайно складними, протягом 60 років, що минули з часу заснування двох незалежних країн, ставлення політичних еліт двох країн до проблеми фактично не змінилося. В Індії й

досі превалює думка Дж. Неру, який вважав, що Пакистан – штучне, тимчасове, нежиттєздатне утворення, Індія має бути єдиною та неподільною. Звідси й досить поширене специфічне ставлення до мусульман – потенційних «пакистанських шпигунів», і переконання в тому, що згодом абсолютно усі відторгнені під час поділу 1947 року території будуть повернені. У Пакистані натомість і досі вважають створення країни єдиним справедливим рішенням і звинувачують великого сусіда в упередженому ставленні та різноманітних політичних спекуляціях. Як би часто не змінювались уряди країни, які б політичні сили не приходили до влади, постійним є шанобливе ставлення до «батьків нації» – М.А. Джинни та Ліаката Алі Хана. Проте Джинна посідає найвищу позицію, він був старшим, більш досвідченим та популярним за прем'єр-міністра Ліаката Алі Хана, який вийшов на політичну арену повністю лише після смерті свого вчителя. Ще з початку 40-х років Джинну не називали не інакше як *каїд-і азам* – «великий вождь». Саме Джинна був не тільки ідейним лідером нації (згідно з його ж теорією), а й фундатором нової держави, а така історична місія випадає на долю у лічені рази. Американський історик С. Уолперт, автор

біографії Джинни, зазначав: «Лише окремі особи змінюють хід історії. Ще менше коло з них спроможні змінити карту світу. І вже зовсім мало таких, яким можна поставити у заслугу створення національної держави», а В. Белокреницький конкретизує: «Якби не було Джинни, швидше за все, не було б і Пакистану, в усякому разі, в той історичний момент і в тому вигляді...» [Белокреницький 2005, 74].

На жаль, Пакистан втратив свого лідера тоді, коли він був чи не найбільш потрібний, – на самому початку самостійного існування. Головна мета життя Мухаммеда Алі Джинни де-факто стала реальністю, але багато мрій поки що залишилися гарною казкою, і найбільшою проблемою лишається напруженість у відносинах з Індією. Для тих, хто скептично ставиться до можливого мирного співіснування двох найбільших держав Південної Азії, наприкінці наведемо такі слова фундатора Пакистану: «Це може статися протягом мого життя, а може, й ні. Запам'ятайте мої слова, я кажу це не під впливом хвороби або якогось примусу. Деякі нації знищують мільйони населення одна одною, і все ж таки сьогоднішній ворог – це завтрашній друг. Такою є історія» [Bolitho 1981, 190].

ЛІТЕРАТУРА

- Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. **История Индии**. Москва, 1973.
- Белокреницький В.Я. Персоналістський авторитаризм в Пакистані // **Восток**. 2005. №6.
- Ганковський Ю. Движение мухаджиров // **Азия и Африка сегодня**, 1995. №12.
- Дьяков А.М. **Индия во время и после Второй мировой войны (1939–1949)**. Москва, 1952.
- Кашин В.П. Раздел Панджаба, 1947 // **Индия: общество, власть, реформы: Памяти Г.Г. Котовского**. Москва, 2003.
- Неру Дж. **Открытие Индии**. Москва, 1989. Кн. 2.
- Москаленко В.Н. Итоги развития и перспективы Исламской Республики Пакистан // **Мусульманские страны у границ СНГ**. Сб. статей. Москва, 2001.
- Плешов О.В. Пакистан: религия и политика // **Восток**, 2000. №4.
- Черешнева Л.А. «Пурна сварадж» или «Пакистан зиндабад»: к вопросу об эволюции политической платформы Всеиндийской Мусульманской Лиги // **VII Сходознавчі читання А. Кримського**. Київ, 4–5 червня 2003.
- Allana G. **Muslim Political Thought through the ages: 1562–1947**. Karachi, 1990.
- Bolitho Hector. **Jinnah. Creator of Pakistan**. Connecticut, 2-nd edition, 1981.
- Bose S., Jalal A. **Modern South Asia. History, Culture, Political Economy**. Delhi, Oxford University Press, 1999.
- Edwards M. **The Last years of British India**. London, 1963.
- Kesavan Mukul. **Secular Common Sense**. Penguin Books India, 2001.
- Mathur Alok. **“The 2-nation Theory”. A Study in the Context of Identity Crises in Pakistan**. Jaipur, 1994.